УДК 94 (477.5) «1733/1735» : 930.2
DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.5.472

Yevhen Moldavanov*

THE YASKIVSKA SICH (1733–1735) BETWEEN THE KAMIANSKA AND PIDPILNA SICHES IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN–OTTOMAN CONFRONTATION: A SOURCE-CRITICAL ANALYSIS AND HISTORICAL RECONSTRUCTION

Abstract: Throughout the 18th century, the history of the Zaporizhian Host was inextricably linked to the relocation of its military-administrative center, the Zaporizhian Sich. However, the chronological period between the Kamianska Sich (1730–1734) and the Pidpilna Sich (1734–1775) remains insufficiently studied, creating a significant historiographical lacuna in the reconstruction of the territorial organization and political history of the 18th century. Despite fragmentary references in the works of D. Yavornytsky and documents from the Archive of the Kish of the New Zaporizhian Sich, the existence of a separate Cossack center on Yaskiv Island in 1733–1735, as well as its legal status, has not previously been subjected to comprehensive scholarly analysis.

The aim of the study is to reconstruct the historical, geopolitical, and military-administrative context of the establishment, functioning, and subsequent relocation of the Yaskivska Sich (1733–1735) as an intermediate stage between the Kamianska and Pidpilna Siches, based on a critical analysis of written and diplomatic sources of the 18th century.

The study demonstrates that the establishment of the Yaskivska Sich in the autumn of 1733 took place within the context of Russian-Ottoman rivalry during the War of the Polish Succession and under conditions of informal support from the Russian government. The diplomatic confrontation surrounding the Bazavluk center is examined, including visits by Ottoman commissions, the refusal of the Zaporizhians to recognize the authority of Pylyp Orlyk and the Sultan, as well as the incident involving an attack on a Turkish envoy in 1735. The study also examines and substantiates the causes and chronology of the relocation of the Kish in the autumn of 1735 from Yaskiv Island to the mainland Pidpilna Cape (Krasnyi Kut). The change in location is corroborated by an analysis of Lieutenant General M. Lentiev's order concerning the fortification of the Sich with 'fallen timber and chevaux-de-frise' instead of the earthen ramparts that had existed on the island, as well as by S. Myshetskyi's evidence concerning the continuation of fortification works in 1736–1740.

The practical significance of the study lies in clarifying the chronology and periodization of the history of the Zaporizhian Siches in the 18th century by conceptualizing the Yaskivska Sich (1733–1735) as a distinct military-political stage substantiating its historical and legal status. The findings provide a basis for further field archaeological surveys in the Bazavluk area and may be used in the preparation of academic works on the history of Ukraine, reference works, and university courses.

Keywords: Bazavluk, Velykyi Luh, 18th-century diplomacy, Zaporizhian Sich, Ivan Malashevych, Kamianska Sich, Yaskiv Island, Pylyp Orlyk, Pidpilna Sich, Yaskivska Sich

* *Moldavanov Yevhen V.* – Independent Researcher, Master of History and Archaeology (Pavlohrad, Dnipropetrovsk region, Ukraine); ORCID: https://orcid.org/0009-0005-9275-1251; e-mail: moldavanoveugen@gmail.com

CC BY 4.0

Євген Молдаванов*

ЯСЬКІВСЬКА СІЧ (1733–1735 РР.) МІЖ КАМ'ЯНСЬКОЮ ТА ПІДПІЛЬНЕНСЬКОЮ СІЧАМИ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-ОСМАНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ТА ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Анотація: Упродовж 18 ст. історія Запорозького Війська була нерозривно пов'язана з переміщеннями його військово-адміністративного центру – Запорозької Січі. Проте хронологічний відрізок між Кам'янською (1730–1734 рр.) і Підпільненською (1734–1775 рр.) Січами залишається малодослідженим, що утворює істотну лакуну в реконструкції територіальної організації та політичної історії 18 ст. Попри наявність фрагментарних згадок у працях Д.І. Яворницького та документах Архіву Коша Нової Запорозької Січі, питання існування окремого козацького осередку на острові Яськівському у 1733–1735 рр., як і його правового статусу, досі не ставало предметом спеціального наукового аналізу.

Метою дослідження є реконструкція історичного, геополітичного та військово-адміністративного контексту заснування, функціонування та подальшого перенесення Яськівської Січі (1733–1735 рр.) як проміжної ланки між Кам'янською та Підпільненською Січами на підставі критичного аналізу дипломатичних джерел 18 ст.

У результаті дослідження обґрунтовано, що заснування Яськівської Січі восени 1733 р. відбулося у контексті російсько-османського суперництва періоду війни за польську спадщину та за умов неформальної підтримки з боку російського уряду. Проаналізовано дипломатичне протистояння навколо Базавлуцького осередку, зокрема візити османських комісій, відмову запорожців визнати зверхність Пилипа Орлика та султана, а також інцидент із нападом на турецького посла у 1735 р. Вперше детально аргументовано причини та хронологію перенесення Коша восени 1735 р. з острова Яськівського на материковий Підпільненський мис (Красний Кут). Зміна розташування підтверджується аналізом розпорядження генерал-лейтенанта М. Леонтьєва щодо укріплення Січі «лежачим деревом і рогатками» замість наявних на острові земляних валів і свідченнями С. Мишецького про тривання фортифікаційних робіт у 1736–1740 рр.

Практичне значення роботи полягає в уточненні хронології та періодизації історії Запорозьких Січей 18 ст. шляхом концептуалізації Яськівської Січі (1733–1735 рр.) як окремого військово-політичного етапу й обґрунтування її історико-правового статусу. Отримані результати створюють підґрунтя для подальших натурних археологічних розвідок в урочищі Базавлук і можуть бути використані при підготовці академічних праць з історії України, довідників і навчальних курсів.

Ключові слова: Базавлук, Великий Луг, дипломатія 18 ст., Запорозька Січ, Іван Малашевич, Кам'янська Січ, острів Яськівський, Пилип Орлик, Підпільненська Січ, Яськівська Січ

* *Молдаванов Євген Вячеславович* – незалежний дослідник, магістр історії і археології (Павлоград, Дніпропетровська область, Україна); ORCID: https://orcid.org/0009-0005-9275-1251;
e-mail: moldavanoveugen@gmail.com

CC BY 4.0

Вступ. Традиційна історіографічна модель розвитку Запорозької Січі у 18 ст. тривалий час розглядала послідовність січових осередків переважно через усталену схему їхнього територіального переміщення. У межах цієї моделі після Кам'янської Січі (1730–1734 рр.) безпосередньо постає Підпільненська Січ (1734-1775 рр.), що фактично залишає поза увагою складний і суперечливий процес просторової та політичної трансформації Запорозького війська у 1733-1735 рр. Водночас аналіз письмових, дипломатичних та адміністративних джерел дає підстави розглядати цей період як окремий етап, пов'язаний із перебуванням запорожців на острові Яськівському в урочищі Базавлук.

Предметом цього дослідження є джерелознавча перевірка висунутої концепції[1], реконструкція хронології її функціонування, уточнення просторової локалізації, політико-правового статусу й обставин її подальшого перенесення на територію майбутньої Підпільненської Січі[2].

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю уточнення періодизації історії Запорозького війська та реконструкції подій першої половини 1730-х рр. на основі критичного опрацювання джерел. Перебування запорожців після залишення Кам'янської Січі не можна розглядати винятково як формальну зміну дислокації, від одного січового центру до іншого. Йшлося про складний політичний і просторовий процес, що відбувався в умовах зміни протекційних відносин, російсько-османського суперництва, невизначеності територіальної належності Нижнього Подніпров'я та прагнення Запорозького війська зберегти власну військово-політичну автономію.

Особливого значення набуває уточнення хронологічної послідовності подій 1733–1735 рр. Джерела фіксують кілька взаємопов'язаних, але не тотожних процесів: повернення запорожців під російську протекцію, залишення Кам'янської Січі, облаштування нового Коша в районі Базавлука, дипломатичне протистояння навколо територіальної належності зайнятої місцевості, перебування запорожців на острові Яськівському та подальше переміщення Коша на інше місце. Їхнє розмежування дає можливість точніше визначити не лише часові межі Січі, але й характер її функціонування.

Важливим аспектом є також визначення статусу Яськівської Січі. Йдеться не просто про тимчасову стоянку або місце перебування окремої групи запорожців, а про необхідність встановити, чи відповідала організація цього осередку основним функціональним ознакам Коша та Січі: наявності військово-адміністративної структури, функціонуванню загальновійськового самоврядування, концентрації значної частини Запорозького війська, здійсненню дипломатичних контактів і забезпеченню оборони. Саме комплексне зіставлення таких ознак дозволяє оцінити обґрунтованість визначення Яськівського осередку як окремої Січі.

Метою статті є джерелознавча й історико-просторова реконструкція Яськівської Січі як перехідного січового осередку періоду 1733–1735 рр., уточнення хронології її існування, локалізації, функціонального та політико-правового статусу, а також встановлення обставин її перенесення на нове місце, пов'язаного з формуванням Підпільненської Січі.

[1] *Молдаванов Є.В.* Питання локалізації Яськівської Січі (1733-1735 рр.). *Старожитності Лукомор'я.* 2026. № 3. С. 5-20. DOI: https://doi.org/10.33782.2708-4116.2026.3.446

[2] *Молдаванов Є.В.* Підпільненська Січ: реконструкція просторової структури на основі нововиявлених контурів Новосіченського ретраншементу. *INSULA*. 2025. №9: Спеціальний випуск. Матеріали XIII науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». С. 95-108.

CC BY 4.0

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких завдань: проаналізувати історіографію Запорозьких Січей 18 ст. та визначити місце Яськівської Січі у сучасній науковій періодизації; виявити й охарактеризувати історіографічну лакуну щодо Яськівської Січі; проаналізувати письмові, дипломатичні й адміністративні свідчення 18 ст. про перебування запорожців на острові Яськівському, що в урочищі Базавлук; реконструювати політичні та воєнні обставини переходу запорожців із Кам'янської Січі під протекцію Російської імперії; уточнити хронологічну послідовність переміщення Коша з Кам'янської Січі до острова Яськівського, а згодом – на територію майбутньої Підпільненської Січі; визначити локалізацію Яськівської Січі та її співвідношення з урочищем Базавлук, островом Яськівським і Підпільненським мисом; проаналізувати правовий і дипломатичний статус запорожців та території їхнього нового осідку у 1733–1735 рр.; обґрунтувати доцільність виокремлення Яськівської Січі як проміжного етапу в періодизації історії Запорозького війська; визначити перспективи подальшого археологічного, картографічного та джерелознавчого дослідження локалізації Яськівської Січі.

Наукова новизна дослідження полягає у науковому обґрунтуванні та деталізації запропонованої концепції. У статті здійснюється контекстуальний розгляд Яськівської Січі, яка постає не як окремий епізод, а як складова ширшого процесу політико-просторової трансформації Запорозького війська у період 1733–1735 рр. Такий підхід дозволяє перейти від констатації самого факту існування Яськівського осередку до реконструкції механізмів його функціонування та причин його короткотривалості. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між зміною політичної орієнтації Запорозького війська, територіальною невизначеністю Базавлуцького урочища та необхідністю подальшого переміщення Коша.

Огляд літератури. Питання вивчення історії Запорозьких січей має тривалу традицію. Фундаментальну основу для розуміння внутрішньої організації Коша заклали праці авторів 18 ст., зокрема С.І. Мишецького[3], й О.І. Рігельмана[4], які фіксували тогочасні реалії безпосередньо у період існування Січі. Подальший розвиток історіографії, починаючи з 19 ст., пов'язаний із класичними дослідженнями Д.М. Бантиша-Каменського[5], А.О. Скальковського[6], В.Б. Антоновича[7], Д.І. Яворницького[8], Л.В. Падалки[9], І. Кареліна[10], а також у пізніших

[3] *Мышецкий С.И.* История о казаках запорожских: как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Одесса: Гор. тип., 1851. 92 с.

[4] *Ригельман А.И.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. Москва: В университетской типографии, 1847. 819 с.

[5] *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России: со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. Москва: Тип. С. Селивановского, 1822. Ч. 2. 324 с.

[6] *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Ч. 3. 3-е изд. Одесса: Тип. А. Шульце, 1886. 330 с.

[7] *Антонович В.Б.* История малорусского козачества: лекции проф. Ун-та св. Владимира В.Б. Антоновича. Киев: Литогр. Корчак-Новицкого, 1882. 168 с.

[8] *Эварницкий Д.И.* Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1884, 76 с.

[9] *Падалка Л.В.* По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. 41 с.

[10] *Карелин И.* Запорожские городища. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. Т. 9. Одесса, 1875. С. 433-442.

CC BY 4.0

дослідженнях К.Г. Гуслистого[11], О.М. Апанович[12], Ф.Б. Копилова[13], В.О. Голобуцького[14], В.О. Ленченка[15], Д.Я. Телегіна[16] й ін. сформовано загальну картину функціонування січового устрою як важливого елементу політичної, військової та соціальної організації Запорозького козацтва. Водночас у межах цієї історіографічної традиції основна увага була зосереджена на найбільш відомих та усталено визначених січах, тоді як питання короткотривалих або проміжних козацьких осередків залишалося недостатньо опрацьованими.

Яськівська Січ тривалий час фактично перебувала поза межами усталеної періодизації Запорозьких січей. Важливу, хоча й побіжну згадку про неї містить праця Д.І. Яворницького. У контексті подій 1733 р. дослідник зазначав, що запорожці, залишивши кримські володіння, самовільно перейшли «на острів... на гілці Підпільної на 3-4 версти... нижче гирла ріки Чортомлик»[17], після чого згадував Юськівський острів, названий у розписі 1697 р.[18], «навпроти гілки Юськівки або Яськівки». Цей фрагмент є одним із найважливіших ранніх свідчень щодо перебування запорожців на Яськівському острові у 1733 р.

Водночас Д.І. Яворницький, детально описуючи події 1733-1735 рр., переселення запорожців та обставини їхнього перебування на Яськівському острові, не виокремив цей осередок як самостійну Січ у прийнятій ним періодизації. У подальшій історіографії зазначена згадка також не отримала належного розвитку, а період між Кам'янською та Підпільненською Січами фактично розглядався як перехідний етап без виокремлення Яськівської Січі як самостійного історичного об'єкта.

Історики кінця 20 – поч. 21 ст., зокрема І.С. Стороженко[19], Ю.А. Мицик[20], О.І. Гуржій, В.О. Щербак і Т.В. Чухліб[21], Д.С. Вирський[22], М.П. Жуковський і В.В. Грибовський[23] та ін., зробили значний внесок у дослідження політичної історії Війська Запорозького, структури

[11] *Апанович О.М., Гуслистий К.Г.* Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. Київ: Держполітвидав, 1954. 86 с.
[12] Ibidem.
[13] *Федорук Я.О.* Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2017. Вип. 17. С. 254-318.
[14] *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. Киев: изд-во полит. лит. УССР, 1957. 461 с.; *Голобуцький В.А.* Січ на Базавлуці. *Запорозьке козацтво / В.А. Голобуцький*. Київ, 1994. С. 165-178.
[15] *Ленченко В.О.* Запорозька Січ у картах, планах та кресленнях XVII-XVIII ст. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*. Збірник наук. статей. Київ, 1993. С. 19-22.
[16] *Телегін Д.Я.* Часи козацькі. Січі Запорозькі: за письмовими та археологічними джерелами. Київ, 1997. 207 с.
[17] *Эварницкий Д.И.* Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк. Санкт-Петербург: Типо-литогр. и фото П.И. Бабкина, 1898. С. 109-110.
[18] *Беляев Н.* Описание полтавского полковника реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря от 20 января 1687 года. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. Т. 3. Одесса, 1853. С. 572-580.
[19] *Стороженко І.С.* Скільки саме було Запорозьких Січей за всю історію українського козацтва? Дніпро: Ліра, 2020. 216 с.
[20] *Мицик Ю.А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського держуніверситету, 1997. 176 с.; *Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Ковальов А.М.* Тії слави козацької повік не забудем. Дніпропетровськ: Промінь, 1989. 117 с.
[21] Історія Запорозької Січі. 2-ге вид. / Ред. кол.: *В. Смолій* (відп. ред.), *В. Щербак* (наук. ред., упоряд.), *В. Горобець, О. Гуржій, Т. Чухліб*. Київ: Арій, 2023. 240 с.
[22] *Вирський Д.С.* Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середини XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 292 с.
[23] Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / *В.В. Грибовський* та ін. Дніпро: Журфонд, 2018. 279 с.

CC BY 4.0

його самоврядування, військової організації, побуту та взаємодії з державними інституціями Речі Посполитої, Османської імперії та Московського царства. Проте Яськівська Січ в їхніх працях не стала предметом спеціального аналізу. Загальні згадки про тимчасові або проміжні козацькі укріплення не супроводжувалися, як правило, їхньою конкретною локалізацією й ідентифікацією.

Близьким за проблематикою є дослідження О.В. Харлана, який у 2018 р. привернув увагу до маловідомого козацького укріплення в урочищі Щуровському та висунув припущення про існування ще однієї, невідомої на той час в історіографії Січі[24]. Ця праця має важливе методологічне значення для дослідження Яськівської Січі, оскільки демонструє можливість перегляду усталеної періодизації запорозьких січей шляхом критичного зіставлення письмових і картографічних джерел.

Новий етап у дослідженні проблеми, пов'язаний із працями Є.В. Молдаванова. У статті О.М. Посунько та Є.В. Молдаванова[25] запропоновано переосмислену послідовність існування запорозьких січей на основі нового прочитання відомих джерел, розширення картографічної бази та застосування новітніх методик дослідження. Автори запропонували таку послідовність: 1) Романківська (1635-1638); 2) Микитинська (1638-1652); 3) Чортомлицька (1652-1709); 4) Стара Кам'янська (1709-1711); 5) Олешківська (1711-1728); 6) Чортомлицька (1728-1730); 7) Нова Кам'янська (1730-1733); 8) Яськівська (1733-1735); 9) Підпільненська (1735-1775). Таким чином, Яськівська Січ уперше була включена до системної періодизації Запорозьких січей як окремий хронологічний етап.

Особливо важливим для подальшого розвитку проблеми стало дослідження Є.В. Молдаванова «Питання локалізації Яськівської Січі (1733-1735 рр.)»[26], де автор безпосередньо зосередився на встановленні місця розташування Яськівської Січі, використавши комплекс письмових і картографічних свідчень. Тим самим було здійснено перший спеціальний дослідницький крок до локалізації Січі та введення проблеми її існування до сучасного наукового обігу.

Поява цих праць істотно змінює стан дослідження проблеми. Якщо попередня історіографія переважно не виокремлювала Яськівську Січ як самостійний об'єкт, то зазначені дослідження Є.В. Молдаванова поставили питання про її місце у загальній послідовності січей та її локалізацію. Отже, на сучасному етапі йдеться вже не про повну відсутність наукових праць щодо Яськівської Січі, а про необхідність перевірки, уточнення та розвитку запропонованих положень.

Особливе місце у джерельній базі проблеми займають дипломатичне листування, урядові інструкції, донесення резидентів, а також звернення іноземних правителів до російського двору, які містять непрямі, але важливі свідчення про пересування запорожців у 1733-1735 рр. Залучення цих матеріалів дає можливість простежити послідовність

[24] *Харлан О.В.* Стара козацька Січ в урочищі Щуровському: до питання локалізації. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей.* 2018. № 27. С. 40-47.
[25] *Посунько О.М., Молдаванов Є.В.* Послідовність та локалізація козацьких січей... С. 105-108; *Посунько О.М., Молдаванов Є.В.* Використання геоінформаційної системи (ГІС) в історичній географії України та історичному краєзнавстві. Методичні рекомендації до практичних занять і самостійної роботи. Дніпро: ДНУ ім. Олеся Гончара, 2025. 55 с.
[26] *Молдаванов Є.В.* Питання локалізації Яськівської Січі (1733-1735 рр.)...

CC BY 4.0

переміщення козацьких загонів після залишення Олешківської та Нової Кам'янської Січей[27], уточнити хронологічні межі перебування запорожців на Яськівському острові та зіставити письмові свідчення з картографічними даними.

Таким чином, сучасний стан історіографії Яськівської Січі характеризується переходом від фрагментарної згадки Д.І. Яворницького та тривалої відсутності спеціальних досліджень до формування окремого напряму її вивчення. Водночас запропонована локалізація та включення Яськівської Січі до періодизації 1733–1735 рр. відкривають нове коло питань, пов'язаних із просторовими межами укріплення, його структурою, характером функціонування, тривалістю існування та співвідношення із Новою Кам'янською та Підпільненською Січами.

Саме ці питання визначають актуальність дослідження Січі із залученням письмових, картографічних, археологічних і геоінформаційних матеріалів.

Джерельну основу дослідження становлять праці істориків 19–20 ст., передусім Д.І. Яворницького, який детально висвітлював події 1733–1735 рр. і зафіксував відомості про перебування запорожців на острові Яськівському (зокрема в «Історії запорозьких козаків» 1897 р.[28], де зібрано дипломатичне листування, урядові інструкції та донесення російських представників). Важливим доповненням слугують матеріали адміністративних установ і документи Коша, опубліковані у першому томі корпусу «Архів Коша Нової Запорозької Січі (1734–1775)»[29]. Окремі згадки, які раніше не розглядалися як комплексне свідчення існування самостійного січового осередку, у сукупності дозволяють реконструювати послідовність його функціонування.

Виклад основного матеріалу. Передумови перенесення Січі з гирла Кам'янки до острова Яськівського під протекцією Російської імперії формувалися під тиском складних політичних, економічних і воєнних обставин, що склалися у першій третині 18 ст. Після залишення Чортомлицької Січі[30] запорожці у 1730 р. були змушені повернутись під протекцію Кримського ханства, обравши місце для нової Січі в гирлі р. Кам'янки – на межі між володіннями Османської та Російської імперій. Такий вибір свідчив про стратегічну обачність козаків, вони не бажали остаточного занурюватися углиб татарських володінь, натомість сподівалися на відновлення прихильності російського уряду[31].

Умови життя під владою Криму швидко погіршувалися. Спочатку хан пообіцяв широкі права, однак з часом ці гарантії втратили реальну силу. Запорожці були позбавлені артилерії, їм забороняли зводити укріплення, торгувати без дозволу, будувати церкви, а також обтяжували їх повинностями[32] – зокрема, участю у далеких виснажливих походах і роботах на Перекопській лінії. Особливо козакам були неприйнятні фізичні роботи, що суперечили їхньому уявленню про гідність козацького «лицаря». Окрім того, вони зазнавали регулярних утисків з боку кримських чиновників і татарських племен, втратили

[27] *Посунько О.М., Молдаванов Є.В.* Послідовність та локалізація козацьких січей… С. 104–105.
[28] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. Санкт-Петербург: Типография П.И. Бабкина, 1897. Т. 3: 1686–1734. С. 552–605.
[29] Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / *П.С. Сохань* та ін. Т. 1. Київ, 1998. С. 45, 53, 94.
[30] *Посунько О.М., Молдаванов Є.В.* Послідовність та локалізація козацьких січей… С. 102.
[31] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. Санкт-Петербург: Типография П.И. Бабкина, 1897. Т. 3: 1686–1734. С. 552.
[32] Ibid. С. 556.

CC BY 4.0

контроль над низовим Дніпром і були змушені відшкодовувати збитки у випадках конфліктів з татарами. Нерідко їх навіть продавали у рабство[33].

На цьому тлі виникла обопільна зацікавленість у зближенні з Росією. Для запорожців повернення під царську протекцію означало надію на відновлення старих прав і безпечне існування. Для Росії ж, особливо після подання проєкту укріплення південного кордону імперії графом фон Вейсбахом, запорозьке військо стало потенційно важливим союзником у боротьбі з мусульманською загрозою. Відтак, у 1731 р. імператриця Анна Іоаннівна доручила Вейсбаху таємно переконати Кіш у можливості повернення в колишні межі після розриву з Туреччиною[34].

Попри формальне дотримання миру з Портою, російський уряд словесно обнадіював козаків, спонукаючи їх уникати активної участі в ханських кампаніях і залишатися лояльними до Москви. У 1731–1733 рр. Кіш підтримував таємний зв'язок з російськими представниками[35], уникаючи відкритої конфронтації з ханом. Кульмінаційним моментом стала війна за польський престол у 1733 р., що дала Росії привід для втручання у справи Речі Посполитої та призвела до збройного конфлікту з Османською імперією[36].

У результаті цих подій запорожці дістали можливість залишити Кам'янську Січ і переселитися на нове місце – в урочище Базавлук[37], на острові у міжріччі Підпільної та Яськівки, де у 1733 р. заснували нову Січ. Так козаки остаточно повернулися під протекцію Російської імперії, сподіваючись на захист своїх вольностей, православної віри та збереження автономії.

Легітимне право на повернення до володінь на Нижньому Дніпрі, зокрема у район Базавлука, запорожці отримали 31 серпня 1733 р., коли російська імператриця Анна Іоаннівна, після тривалих відмов, офіційно видала грамоту про прощення запорожців і прийняття їх «як і раніше, у підданство» Російської імперії[38]. Цей акт закріпив правовий статус Січі у новій політичній реальності та став ключовим поворотним моментом у відновленні запорозької автономії на старих землях.

Вірогідно, що вже у вересні, невдовзі після отримання грамоти про прощення, до Нижнього Подніпров'я вирушила перша партія запорожців – можливо, будівельна команда, покликана закласти основу нового січового укріплення. Про це є свідчення козака Семена Безпалого, уродженця містечка Чорнухи Лубенського полку, який, за власними словами, «від'їхав у нову запорозьку Січ» у вересні того ж року. Його свідчення, записане 16 вересня 1733 р. в Києві графом Борисом Шереметєвим, фіксує надзвичайно ранній рух на південь, що дає підстави вважати, що перші дії з облаштування Січі почалися одразу ж після офіційного повернення запорожців під російську протекцію[39].

Про спорудження нового укріплення майже одразу стало відомо Османській Порті з донесення кримського хана, який повідомляв, що, хоча запорожці і покинули свої попередні займища, вони все ще залишаються у межах турецьких кордонів. На підставі цього у Стамбулі

[33] Ibid. C. 557.
[34] Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775... Т. 1. С. 53.
[35] Ibidem.
[36] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков...С. 560.
[37] Ibid. C. 568, 569.
[38] Ibid. C. 561, 562.
[39] Ibid. C. 553.

CC BY 4.0

ухвалили рішення доручити хану переконати запорожців повернутися під кримську протекцію, а в разі відмови – застосувати силу[40]. Османська сторона вважала, що залишивши Кам'янку, козаки переселилися на територію, яка згідно з трактатом розмежування від 12 липня 1711 р. належала Кримському ханству, а отже – Османській імперії[41]. Згодом очаківський паша повідомив великому візиру, що на місці, яке зайняли запорожці й яке називається «Базавлук», почали облаштовувати рови – ознаку спорудження укріплення[42].

У відповідь російський резидент дав ухильне пояснення, зазначивши, що йому нічого не відомо про наказ будувати фортецю на Базавлуці, і що він не знає достеменно, кому належить це урочище. Водночас він запевнив, що російський двір не видавав би наказу про будівництво фортеці не лише на землях, що належать Порті, а навіть на спірних територіях, щодо яких діє договірне обмеження. Для з'ясування обставин резидент запропонував надіслати свого представника для огляду місцевості та закликав великого візира звернутися до командувача українським корпусом графа фон Вейсбаха. Великий візир погодився на це, але водночас доручив очаківському або бандерському паші створити спеціальну комісію для розслідування справи. Він також припустив, що укріплення могли зводити самі запорожці, але застеріг, що у такому разі Росія не має права приймати під свою протекцію народ, який перебуває на землях Османської імперії. Якщо ж вона справді бажає їх прийняти – повинна переселити їх на власну територію[43].

Фінальним етапом повернення запорожців з-під кримської протекції ймовірно стало спорудження укріплення на новому місці (за сім місяців. – *авт.*). Остання частина запорожців залишила Кам'янську Січ 28 березня 1734 р. Вони вирушили водним і сухопутним шляхом уздовж Дніпра за 89 км вище за течією до урочища Базавлук, де 31 березня висадилися на нову Січ у міжріччі Підпільної та Яськівки. Тут Кіш знову урочисто визнав підданство православної монархині Анни Іоаннівни й офіційно повернувся під протекцію Російської імперії. Ця подія була засвідчена спеціальною запискою, складеною 29 травня 1734 р. кошовим отаманом Іваном Малашевичем і всім низовим товариством – як свідчення для «потомної пам'яті» про місця їхнього перебування під владою Криму й остаточне повернення на службу московській державі[44]. Запорожці вважали урочище Базавлук територією Росії, однак турецька сторона продовжувала наполягати, що ця місцевість належить Османській Порті згідно з чинним мирним трактатом[45].

Після дипломатичного пояснення ситуації великому візиру, російський резидент у Константинополі Андрій Неплюєв направив свого представника, поручика Наковальнина, до Бендер, щоб той, у супроводі довіреної особи паші, зустрівся з графом фон Вейсбахом. Згідно з інструкцією, Наковальнин мав затриматися у Василькові під приводом карантину та чекати вказівок, які Неплюєв планував отримати з Петербурга. У донесенні імператриці Неплюєв висловив міркування щодо доцільності надати запорожцям дозвіл на переселення у межі Російської імперії. Він аргументував це тим, що Османська Порта, зайнята іншими

[40] Ibid. С. 572, 573.
[41] Архів Коша Нової Запорозької Січі... С. 45.
[42] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков... С. 573.
[43] Ibid. С. 574.
[44] Ibid. С. 590, 591.
[45] Ibid. С. 594.

CC BY 4.0

справами, не приділяє особливої уваги цьому питанню. Неплюєв застеріг, що залишення козаків у Базавлуку може спровокувати напад з боку Криму, а згодом і загострення дипломатичних відносин із Портою[46].

З огляду на невизначеність правового статусу урочища Базавлук, Неплюєв утримався від офіційних заяв у Константинополі, побоюючись, що відмова у протекції дала б Порті привід до силового підкорення запорожців[47]. У разі неможливості офіційного переведення козаків у російські межі, Неплюєв пропонував дипломатично заперечити факт зведення фортеці в Базавлуку та заявити про відсутність зацікавлення в цьому урочищі з боку Росії. Водночас у відповідь слід було наголосити, що козаки, як єдиновірні піддані, не могли бути відкинуті у проханні про повернення під протекцію російського монарха.

Неплюєв, не маючи чітких вказівок із Петербурга, опинився в складному становищі. З одного боку, запорожці відмовилися визнавати землі Базавлука турецькими. З іншого – згідно з актами демаркації 1705 р., ця територія де-юре належала Порті. Для з'ясування обставин резидент звернувся до матеріалів прикордонної комісії поч. 18 ст., зокрема до переписки думного дяка Омеляна Українцева з кошовим отаманом Костянтином Гордієнком, які підтверджували, що за Дніпром, окрім Києва, Росія не мала територіальних претензій[48].

У листопаді 1734 р. російський перекладач Іван Бакунін провів чергову бесіду з великим візиром Алі-пашею, під час якої з'ясувалося, що основне занепокоєння Порти полягало не у переході запорожців під російську протекцію, а в тому, що вони заселили території, визнані османськими, і почали там будівельні роботи. Згідно з умовами Карловицького трактату, усі землі від острова Січі (Чортомлицької Січі. – *авт.*) належали Османській імперії, і тому Порта наполягала на негайному переселенні козаків у російські межі (рис. 1)[49].

Однак, попри дипломатичні запевнення, запорожці остаточно утвердили свій Кіш в урочищі Базавлук, не маючи наміру його залишати. Граф фон Вейсбах через козаків оголосив, що вони можуть залишатися на обраному місці, і пообіцяв військову допомогу в разі нападу з боку татар. Запорозьке військо, таким чином, опинилося під фактичним захистом Російської імперії, хоча юридично залишалося ц спірній зоні між двома державами. Попри це, питання правового статусу запорожців залишалося у підвішеному стані пів року[50].

У відповідь на дипломатичну напругу, що виникла навколо заснування нової Січі на території, яку Османська Порта вважалася своєю, 2 вересня 1734 р. в Білій Церкві відбулася важлива зустріч. До графа фон Вейсбаха прибув кошовий отаман Іван Малашевич разом із 153 представниками козацької старшини та посполитого товариства. Під час перемовин граф повідомив запорожцям, що території, які вони зайняли, вважаються турецькими, і з огляду на це порадив залишити урочище Базавлук і перейти у межі Російської імперії для уникнення конфлікту з Портою та збереження чинного мирного договору.

Запорозька старшина порадилася окремо та дійшла згоди, – якщо справді Порта

[46] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков... С. 574.
[47] Ibid. С. 569, 572, 573.
[48] Ibid. С. 576.
[49] Ibid. С. 576-577, 596.
[50] Ibid. С. 576-577, 589.

CC BY 4.0

вважатиме їхнє перебування в Базавлуцькому урочищі порушенням трактату, то Військо Запорозьке готове залишити ці землі та переселитися в інше місце. Водночас було подано письмову відповідь, в якій наголошувалося, що прибуття турецького представника (Єдиклі-аги. – *авт.*) буде зустрінуте прихильно, а запорожці намагатимуться переконати його у тому, що земля, яку вони займають, має належати Російській імперії, а не Порті.

Рис. 1. Територіальні претензії та місце розташування Яськівської Січі у контексті російсько-османського прикордоння у 1733–1735 рр. (фрагмент знімку з oldmaps.com.ua)
1 – Яськівська Січ (1733–1735 рр.)[51]; 2 – Підпільненська Січ (1735–1775 рр.)[52];
3 – умовний кордон між Російською й Османською імперіями;
4 – «півострів» Січі, згаданий у трактаті від 5 квітня 1712 р.[53]

У листі до Вейсбаха козаки пояснювали, що тривалий час перебували під турецькою протекцією через «провини батьків», однак після отримання царського прощення повернулися під «природну протекцію» імператорської величності. З цього моменту, як стверджували запорожці, земля, яку вони займають, «послідує за ними» і також має вважатися підвладною Росії. Заперечувалося й право татар претендувати на ці землі лише на тій підставі, що вони тимчасово випасали тут свою худобу, поки запорожці були під турецькою опікою. Окремо зазначалося, що задля добросусідства козаки не чинитимуть перешкод татарам у користуванні пасовищами, проте не бояться ні татар, ні Орлика, який намагався їх залякати вигнанням із новозасноваої Січі[54].

Цей епізод становить ключове свідчення як політичної гнучкості запорожців, так і їхньої прагматичної позиції щодо приналежності території Січі. По суті, козаки використали подвійність суверенітету – спірність між Росією та Портою як тимчасовий захист, водночас декларуючи вірність Російській імперії, але залишаючи собі простір для маневру в разі зміни геополітичної ситуації.

[51] *Молдаванов Є.В.* Питання локалізації Яськівської Січі (1733–1735 рр.)...
[52] *Молдаванов Є.В.* Підпільненська Січ: реконструкція просторової структури...
[53] Архів Коша Нової Запорозької Січі... С. 45.
[54] Ibid. С. 598.

CC BY 4.0

Запорожці, попри демонстрацію лояльності до російської імператриці, обережно балансували між геополітичними ризиками, пов'язаними із можливим загостренням конфлікту з Османською імперією. У поданій графу фон Вейсбаху заяві козаки прямо зазначали, що у разі, якщо турецька сторона наполягатиме на своєму праві на території нової Січі й трактуватиме подальше перебування запорожців як порушення миру, що може спричинити війну між Портою та Росією, вони не бажають стати винуватцями цього кровопролиття.

Запорозька старшина у письмовому зобов'язанні зазначала, що у разі підтвердження небажаного розвитку подій, коли «невинно християнська кров могла б пролитися», вони готові залишити теперішнє місце осідку. В такому випадку Військо Запорозьке Низове зобов'язувалося перейти на російську територію в межах від р. Тясмин до порогів Дніпра та влаштувати там нову Січ. Проте вони просили не здійснювати цього переходу негайно, а дочекатися офіційного повідомлення про позицію Порти, яке мав привезти резидент Неплюєв із Константинополя[55].

Крім того, запорожці прохали дозволити їм залишитися на зимівлю у теперішньому місці, а перенесення здійснити вже навесні – у квітні 1735 р. Це дозволило б уникнути втрат майна та людських ресурсів, оскільки в цей період можна було би безпечно перевезти пожитки річкою. Такий підхід зменшував потребу у великій кількості підвод і був раціональним з логістичної точки зору. Таким чином, запорожці прагнули уникнути провокацій і зберегти свої ресурси, демонструючи прагматизм і дипломатичну обачність.

Після завершення зустрічі із запорожцями граф фон Вейсбах висловив їм прохання щодо їхньої поведінки к разі приїзду Едіклі-аги для огляду території й укріплень на урочищі Базавлук. Він просив козаків прийняти його з належною увагою, аби азі вдалося доповісти в Константинополь, що ця земля належить не султану, а імператриці Російської імперії, і що під час встановлення російсько-турецького кордону про неї навіть не було згадано. Вейсбах також зазначив, що якщо запорожці залишатимуться на Базавлуці, то він надасть їм підкріплення у вигляді піхотного та двох кінних полків на чолі з генерал-майором Гейне для захисту від татарських нападів. У разі переходу запорожців до меж Росії, граф пообіцяв допомогти у транспортуванні їхніх військових клейнодів і суден на нове місце осідку, оскільки в осінній період вони не могли здійснити цей процес через пороги на Дніпрі.

Далі граф фон Вейсбах повідомив імператриці Анні Іоаннівні до Петербурга, що, на його думку, до моменту повернення турецького уповноваженого Едіклі-аги та здійснення ним інспекції Коша, запорожці не повинні залишати свого місця перебування в урочищі Базавлук. Він висловив припущення, що завдяки доброзичливому прийому, який козаки мають виявити до Едіклі-аги, той зможе переконати Османську Порту у відсутності її прав на цю територію, і таким чином вона може бути визнана за Російською імперією. Особливо підкреслювалося, що під час останнього російсько-турецького розмежування, питання про належність цієї місцевості взагалі не порушувалося[56].

Факт переходу Війська Запорозького під зверхність Російської імперії було офіційно зафіксовано. Відповідне донесення було скероване особисто імператриці Анні Іоаннівні, а про принесення присяги військом повідомлено Сенат. Згідно з повідомленням, у м. Біла

[55] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков... С. 598.
[56] Ibid. С. 599.

CC BY 4.0

Церква, під проводом кошового отамана, присягнули 153 козаки. У самій Січі, за винятком тих, хто перебував у відрядженнях, кількість запорожців, приведених до присяги, становила 7 115 осіб. У листі кошового отамана Івана Малашевича до графа фон Вейсбаха від 10 жовтня 1734 р. зазначалося, що решта козаків, які з різних причин ще не встигли скласти присягу (зокрема ті, хто перебував «на польових річках», у Криму з торгівельною метою або на роботах в інших місцях), будуть приведені курінними отаманами до Коша та присягнуть на вірність її імператорській величності одразу після повернення до Січі[57].

9 вересня 1734 р., після урочистої церемонії присяги у Білій Церкві, запорожці вирушили до нової локації Коша[58] – на острів Яськівський. Прибувши туди 21 вересня, вони очікували на прибуття турецького уповноваженого, відповідно до попередніх домовленостей та інструкцій російського представника. Запорожцям було наказано прийняти його шанобливо, проте так, аби створити враження, що ця земля не є володінням Османської імперії, а перебуває під зверхністю російської імператриці. Однак замість Едіклі-аги до Січі прибула делегація на чолі з іншим комісаром – Ахмет-агою. Запорожці, дотримуючись запропонованої дипломатичної лінії, урочисто зустріли делегацію, при в'їзді до Січі та на прощання було здійснено салют з п'яти гармат, а в дар посланцям передано дванадцять лисячих шкур.

Турецькі представники передали два офіційні листи – від кримського хана та бендерського паші, в яких зазначалося, що запорожці без дозволу оселилися на кримській землі. Крім того, до Коша прибув посланець з листами від Пилипа Орлика, які мали на меті переконати запорожців повернутися під протекцію Кримського ханства. Хоча спершу запорожці категорично відмовилися навіть ознайомлюватися з цими «оманливими листами», зрештою вони були зачитані привселюдно, після чого Рада висловила одностайну відмову підкорятися ані Орлику, ані Криму.

У своїй відповіді запорожці заявили про непохитне рішення залишатися на Базавлуці «чи то в щасті, чи в негараздах», під протекцією «православної монархині», на землі, яку вони вважали «не чужою, а своєю давньою нерозмежованою територією». Згідно з дипломатичною інструкцією фон Вейсбаха, така демонстрація лояльності до російського уряду мала переконати турецьку сторону, що запорожці перебувають на нейтральній або російській території, і таким чином знизити ймовірність дипломатичного конфлікту[59]. Військова делегація, переконавшись у відсутності фортифікаційних споруд (окрім куренів), після дводенного перебування в Січі залишила територію, заявивши, що остаточне рішення щодо меж має бути ухвалене між двома монархами – султаном та імператрицею.

Огляд території нової локації Коша, проведений турецькою стороною наприкінці 1734 р., мав загалом позитивні наслідки для запорожців. Уже на поч. 1735 р. російські резиденти у Константинополі Неплюєв і Вишняков, повідомляли імператриці Анні Іоаннівні про результати цієї інспекції. За їх словами, турецький ага, який оглядав запорозький Кіш, після повернення до Константинополя заявив, що «ці місця радше належать до Польщі», а крім того, «жодного розмежування в тих краях ніколи не було».

У відповідь на це донесення російська імператриця доручила резидентам діяти з

[57] Ibid. С. 605.
[58] Ibid. С. 600.
[59] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков... С. 601.

CC BY 4.0

урахуванням обставин і в міру можливості затягувати розгляд справи щодо запорожців, «не подаючи, однак, жодної явної причини для протестів» і водночас декларуючи, що якщо ці землі справді належать Османській Порті, то запорожці звідти будуть переселені – щойно остаточно з'ясується політична позиція турецької сторони та її подальші наміри.

Попри відсутність остаточного дипломатичного рішення щодо статусу урочища Базавлук, запорожці вже на поч. 1735 р. «міцно й злагоджено» закріпилися на новому місці та де-факто вважали себе підданими Російської імперії[60]. З метою юридичного врегулювання відносин і запобігання можливим непорозумінням між Кошем і російським урядом, від запорожців вимагалося делегувати уповноважених представників до м. Лубни для підписання умов, які б формалізували їхній перехід під протекцією російської імператриці[61].

Одразу після закінчення урочистостей, пов'язаних із офіційним прийняттям запорожців у підданство Російської імперії, до Січі прибув уповноважений посланець турецького султана. Османська сторона, дізнавшись про остаточний намір козаків перейти під скіпетр російської імператриці, зробила спробу відновити їхню залежність від Порти.

Водночас турецький представник не отримав від запорожців тих почестей, що були надані російському послові. Артилерійський салют на його честь було здійснено лише один раз і то лише у відповідь на його власний салют при наближенні до Січі. Посол прибув разом із яничарами, старшинами, значною сумою грошей, призначеною як подарунок козакам, а також із «пребагатими дарами», султанським фірманом і кількома листами від Пилипа Орлика, який титулував себе гетьманом козаків.

У зв'язку з цим у Січі було скликано нову загальновійськову раду. До участі в ній, окрім турецького посла, було запрошено і російського представника, якому, на відміну від османського, було виявлено «всяку честь від війська». Під час ради турецький посол звернувся до запорожців із промовою, в якій закликав залишатися вірними «могутньому падишаху», як це було раніше, обіцяючи за це щедрі милості та грошове забезпечення. Він також апелював до авторитету Орлика, назвавши його «найближчим їх патроном і начальником».

Однак запорожці, ледь почувши ім'я Орлика, вибухнули відкритим обуренням. Вони звинуватили його у відступництві від православної віри та прийнятті «магометанської» релігії, а також висловив докори татарам за ворожість до козаків і «безбожні податки». Завершуючи обговорення, запорожці виголосили, що вони є християнами та підданими російської імператриці. На підтвердження цього кошовий отаман, військова старшина та курінні отамани привселюдно виявили свою покору російському послові, демонструючи при цьому повне ігнорування турецьких посланців.

Попри це, османський представник вимагав відповіді на султанську грамоту та лист Орлика. У відповідь запорожці виголосили образливу відмову, в якій негативно висловилися про самого Орлика, кримського хана й османських достойників. Після цього, турецького посла провели з Січі у степ[62], де несподівано напали на нього та захопили всю грошову скарбницю, що мала бути передана козакам у разі їхньої згоди зберігати вірність султану, але яку посол змушений був везти назад[63].

[60] Ibid. C. 602.
[61] Ibid. C. 603.
[62] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков... С. 604.
[63] Ibid. C. 605.

CC BY 4.0

Очевидно, що збройний напад на турецького посла, вчинений безпосередньо після загальної ради, мав далекосяжні дипломатичні та безпекові наслідки. Зважаючи на цей інцидент і на загрозу з боку Кримського ханства, запорожці, вочевидь, визнали подальше перебування Коша на Яськівському острові небезпечним. Як наслідок, Січ було перенесено з острова на російську сторону, за 1858 м на південний захід – на мис, що омивається з трьох сторін р. Підпільною, що згодом став відомий як Підпільненський або Красний Кут (рис. 1)[64].

Опосередкованим свідченням цього є лист генерал-лейтенанта Михайла Леонтьєва до кошового отамана Івана Малашевича від 18 жовтня 1735 р. У ньому Леонтьєв наказував: «звольте Кіш свій замість валу, лежачим деревом і рогатками укріпити, як перед цим покійний пан генерал граф фон Вейсбах визначив»[65]. Ця вказівка чітко свідчить про тимчасове укріплення нового місця дислокації Січі, з огляду на необхідність захисту від можливого раптового нападу з боку противника – передусім татарських загонів. Такі заходи обережності були тимчасовими та мали діяти до завершення повноцінного зведення земляних валів і ровів.

Показово, що у попередніх повідомленнях щодо облаштування Січі згадувалося про вже викопані рови – це суперечило б потребі у додатковому укріпленні «лежачим деревом і рогатками», якби мова йшла про те саме місце. Таким чином, зміна способу укріплення опосередковано вказує на зміну самої локації – із острова Яськівського на більш придатне для оборони материкове узвишшя з російської сторони.

Додаткову вказівку на перенесення Січі на нове місце містить і свідчення князя Семена Мишецького, який перебував у новій Підпільненській Січі. У його роботі зазначено, що «Семен Іванович Мишецький, знаходився з 1736 по 1740 рр. у Запорозькій (Новій Підпільненській. – *авт.*) Січі, для виконання там робіт з укріплення»[66], що дає підстави припускати – на момент його перебування на Підпільненському мисі, Січ ще не мала завершених фортифікацій, і основні земляні роботи з її укріплення тільки тривали.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави розглядати Яськівську Січ 1733-1735 рр. як окремий короткотривалий, але повноцінний етап функціонування Запорозького війська, що займав проміжне місце між Новою Кам'янською та Підпільненською Січами. Її виокремлення не є формальним переглядом усталеної періодизації, а ґрунтується на комплексному зіставленні письмових, дипломатичних, адміністративних і картографічних свідчень, які у сукупності фіксують перебування значної частини Запорозького війська на острові Яськівському в урочищі Базавлук, функціонування тут Коша, здійснення військово-адміністративного управління, дипломатичних контактів та оборонних заходів. Такий комплекс ознак дозволяє відмежувати Яськівський осередок від звичайної тимчасової стоянки або окремого поселення запорожців.

Реконструкція подій 1733-1735 рр. показує, що виникнення Січі безпосередньо пов'язане зі зміною політичної орієнтації Запорозького війська та поверненням під протекцію Російської імперії. Після залишення Кам'янської Січі запорожці перемістилися до району Базавлука, де сформували новий січовий осередок. Важливим хронологічним

[64] *Молдаванов Є.В.* Питання локалізації Яськівської Січі (1733-1735 рр.)... С. 17.
[65] Архів Коша Нової Запорозької Січі... С. 94.
[66] *Мышецкий С.И.* История о казаках запорожских... С. II.

CC BY 4.0

маркером цього процесу стала грамота Анни Іоаннівни від 31 серпня 1733 р. про прийняття запорожців «як і раніше, у підданство», після чого розпочалося практичне облаштування нового Коша. Уже у вересні 1733 р. джерела фіксують відправлення запорожців до «нової запорозької Січі», що дозволяє пов'язувати початок її заснування з осінню 1733 р.

Водночас перебування Яськівської Січі у Базавлуцькому урочищі від самого початку мало складний і невизначений політико-правовий характер. Російська імперія розглядала повернення запорожців як важливий елемент зміцнення свого впливу в Нижньому Подніпров'ї, тоді як Османська Порта та Кримське ханство вважали зайняту територію такою, що перебувала поза межами російської юрисдикції. Саме тому питання про належність Базавлука перетворилося на предмет російсько-османського дипломатичного протистояння.

Показовою є позиція самих запорожців, вони визнавали російську протекцію, але водночас наполягали на власному праві перебувати на цій території, фактично використовуючи її спірний статус для збереження військово-політичної автономії.

Особливості поведінки Запорозького війська у 1734 р. засвідчують, що його політична стратегія не зводилася до однозначної залежності від однієї зі сторін конфлікту. Козацька старшина декларувала вірність російській імператриці, але водночас прагнула уникнути прямого зіткнення Росії з Османською імперією та залишити можливість для організованого переселення у разі дипломатичного загострення. Отже, Яськівська Січ постає не лише як географічний пункт перебування Коша, а як простір реалізації самостійної політики Запорозького війська в умовах конкуренції двох імперських центрів сили.

Переломним моментом у подальшій долі Яськівської Січі став перехід від політичної невизначеності до відкритого ризику конфлікту. Після остаточного утвердження запорожців на Базавлуці та їхньої демонстративної відмови повернутися під протекцію Кримського ханства та Пилипа Орлика, січовий осередок опинився у зоні безпосереднього дипломатичного та військового протистояння. Особливо важливим чинником стала конфронтація з османським посольством і напад на турецького представника після загальновійськової ради. У цих умовах перебування Коша на острові Яськівському стало небезпечним, що, ймовірно, і визначило необхідність його перенесення на територію, яку запорожці могли розглядати як безпечнішу з погляду російської юрисдикції.

Перенесення Коша у 1735 р. слід розглядати не як одномоментне заснування нового січового центру, а як просторову трансформацію вже функціонуючого осередку, спричинену зміною воєнно-політичної ситуації. На це опосередковано вказує розпорядження генерал-лейтенанта Михайла Леонтьєва від 18 жовтня 1735 р. щодо укріплення Коша «лежачим деревом і рогатками», а також свідчення Семена Мишецького про проведення фортифікаційних робіт у новій Січі в 1736-1740 рр. Сукупність цих свідчень дозволяє пов'язати перенесення Коша з острова Яськівського з формуванням Підпільненського січового осередку та простежити безперервність інституційного розвитку між Яськівською і Підпільненською Січами.

Таким чином, запропонована реконструкція дозволяє уточнити традиційну схему розвитку Запорозьких Січей 18 ст. і представити її як послідовність Нової Кам'янської (1730-1733 р.), Яськівської (1733-1735 рр.), а також Підпільненської (1735-1775 рр.) Січей. Включення Яськівської Січі до цієї послідовності усуває історіографічну лакуну між Кам'янською та Підпільненською Січами і дозволяє точніше реконструювати процес

CC BY 4.0

територіальної та політичної трансформації Запорозького війська. У сучасній науковій періодизації цей етап вже був запропонований як окремий, однак результати цієї статті розширюють його аргументацію шляхом джерелознавчої реконструкції конкретних подій функціонування Яськівського осередку.

Отримані результати водночас не вичерпують проблеми Яськівської Січі. Навпаки, встановлення її хронологічних, просторових і функціональних характеристик створює основу для подальшого пошуку нових документальних свідчень, а також для археологічної перевірки реконструйованої локалізації. Особливого значення набуває комплексне картографічне й археологічне дослідження району історичного Яськівського острова, оскільки саме поєднання джерел різного походження може остаточно підтвердити або уточнити запропоновану реконструкцію.

З огляду на це, Яськівську Січ слід розглядати не як периферійний чи випадковий епізод історії Запоріжжя, а як самостійну ланку процесу трансформації Запорозького війська у критичний період 1733–1735 рр. Її короткотривале існування зумовлене не нестабільністю самого січового устрою, а передусім невизначеністю територіального статусу Нижнього Подніпров'я, російсько-османським суперництвом і необхідністю забезпечення безпеки Запорозького війська. Саме тому дослідження Яськівської Січі має принципове значення для уточнення не лише хронології січових центрів, а й механізмів політичної та просторової адаптації Запорозького війська у 18 ст.

Заява про відсутність конфлікту інтересів. Автор підтверджує відсутність будь-якого реального чи потенційного конфлікту інтересів, зокрема фінансового, інституційного або особистого характеру, що міг би вплинути на підготовку, рецензування та публікацію цієї статті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 / **П.С. Сохань** та ін. Київ: Центр. держ. іст. архів України; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1998. Т. 1. 696 с.

Беляев Н. Описание полтавского полковника реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря от 20 января 1687 р. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей.* Т. 3. Одесса, 1853. С. 572–580.

Мышецкий С.И. История о казаках запорожских: как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Одесса: Гор. тип., 1851. 92 с.

Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. Москва: В университетской типографии, 1847. 819 с.

Література

Антонович В.Б. История малорусского козачества: лекции проф. ун-та св. Владимира В.Б. Антоновича. Киев: Литогр. Корчак-Новицкого, 1882. 168 с.

Апанович О.М., Гуслистий К.Г. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. Київ: Держполітвидав, 1954. 86 с.

Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России: со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. Москва: Тип. С. Селивановского, 1822. Ч. 2. 324 с.

Вирський Д.С. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (16 – середини 17 ст.). Київ: Інститут

CC BY 4.0

історії України НАН України, 2024. 292 с.

Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. Киев: Гос. изд-во полит. лит. УССР, 1957. 461 с.

Голобуцький В.А. Січ на Базавлуці. *Запорозьке козацтво*. Київ, 1994. С. 165–178.

Історія Запорозької Січі. 2-ге вид. / Ред. кол: **В. Смолій** (відп. ред.), **В. Щербак** (наук. ред., упоряд.) та ін. Київ: Арій, 2023. 240 с.

Карелин И. Запорожские городища. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей.* Т. 9. Одесса, 1875. С. 433–442.

Ленченко В.О. Запорозька Січ у картах, планах та кресленнях 17–18 ст. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва.* Київ, 1993. Вип. 2. С. 19–22.

Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини 15–18 ст. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1997. 176 с.

Мицик Ю.А. Стороженко І.С., Ковальов А.М. Тії слави козацької повік не забудем. Дніпропетровськ: Промінь, 1989. 117 с.

Молдаванов Є.В. Питання локалізації Яськівської Січі (1733–1735 рр.). *Старожитності Лукомор'я.* 2026. № 3. С. 5–20. DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2026.3.446

Молдаванов Є.В. Підпільненська Січ: реконструкція просторової структури на основі нововиявлених контурів Новосіченського ретраншементу. *INSULA*. 2025. № 9: Спеціальний випуск. Матеріали XIII науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». С. 95–108.

Падалка Л.В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. 41 с.

Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»). Упоряд: **Голубчик Л.М.** та ін. Дніпро: Журфонд, 2018. 288 с.

Посунько О.М., Молдаванов Є.В. Використання геоінформаційної системи (ГІС) в історичній географії України та історичному краєзнавстві. Методичні рекомендації до практичних занять і самостійної роботи. Дніпро: ДНУ ім. Олеся Гончара, 2025. 55 с.

Посунько О.М., Молдаванов Є.В. Послідовність та локалізація козацьких січей: нові підходи. *Дослідження з історії та філософії науки і техніки.* 2025. Т. 34, № 1. С. 92–111.

Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Ч. 3. 3-е изд. Одесса: Тип. А. Шульце, 1886. 330 с.

Стороженко І.С. Скільки саме було Запорозьких Січей за всю історію українського козацтва? Дніпро: Ліра, 2020. 216 с.

Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі: за письмовими та археологічними джерелами. Київ: УТОПІК, 1997. 207 с.

Федорук Я.О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2017. Вип. 17. С. 254–318.

Харлан О.В. Стара козацька Січ в урочищі Щуровському: до питання локалізації. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2018. № 27. С. 40–47.

Эварницкий Д.И. Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1884. 76 с.

Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. Санкт-Петербург: Типография П.И. Бабкина, 1897. Т. 3: 1686-1734. 646 с.

Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк. Санкт-Петербург: Типо-литогр. и фото П.И. Бабкина, 1898. 405 с.

Перше надходження – 18.08.2026
Прийнято до друку – 29.10.2026
Оприлюднено на сайті – 07.11.2026

CC BY 4.0